

Київська Академія 22 (2025): 329–336.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2025.22.329-336>
<https://ka.ukma.edu.ua>

Ярослав Затилюк

***Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток.
З досвіду Інституту книгознавства Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
відп. ред. Г. І. Ковальчук
(Київ: Академперіодика, 2023), 400 с.: іл.***

Рецензоване видання є колективною працею співробітників наукових відділів Інституту книгознавства при Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУВ). Уміщені тут статті провідних українських фахівців з досліджень книжкових видань, творів графіки та музики є підсумковим викладом їхніх студій, виконаних у рамках планової наукової теми 2019–2021 рр. Разом із тим мета книги ширша — стати помічною у книгознавчих дослідженнях, а також у підготовці експертиз українських культурних пам'яток, передусім книжкових видань різного часу. Тож практично кожна зі статей збірника містить методичні рекомендації про порядок здійснення експертизи, а також практичні поради щодо довідкової літератури, спеціальних джерелознавчих публікацій та інтернет-каталогів. Автори щедро (а часом навіть переобтяжливо) діляться власним досвідом атрибуції графічних та музичних творів, і передусім книжкових видань — від кирилических і латинськомовних друків українських та західних друкарень XVII–XVIII ст. до псевдовидань української діаспори XX ст. Їхній досвід було здобуто завдяки багаторічним дослідженням фондів НБУВ — як відомо, найбільших в Україні за складом та унікальністю. Все це, безперечно, визначає цінність видання для працівників бібліотечних, музейних та архівних установ, які безпосередньо займаються атрибуціями книжкових та образотвор-

чих пам'яток у власних фондowych колекціях, а також підготовкою експертних висновків про ті культурні пам'ятки, що їх вивозять закордон. Кваліфікована експертиза потрібна водночас і для визначення унікатів, які мають бути внесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

З другого боку, низка статей містить інформацію, важливу для професійних науковців. Зокрема, йдеться про численні уточнення стосовно окремих західних видань, а головне — київських, львівських, бердичівських, луцьких та почаївських друків XVII–XVIII ст. Увагу професійного науковця можуть привернути як ґрунтовні джерелознавчі спостереження над творами Антонія Радивилівського (1620–1688) чи над музичним «Реквіємом» Вацлава Ржевуського (1784–1831), так і стаття про книгозбірню Софійського монастиря з переліком друків із нотатками Петра Могили, Варлаама Ясинського та інших знакових церковних діячів. Свого користувача знайдуть і публікації про такі друкарські унікати, як, наприклад, політичні видання Луцької друкарні 1790-х рр., присвячені поділам Речі Посполитої, або короткий огляд музичних колекцій, або стаття про підробки в українській діаспорі 1960-х — 1980-х рр. тощо. Такого роду різнопланова інформація, поза сумнівом, знадобиться як при вивченні спеціалізованих дослідницьких тем, так і для ширших реконструкцій проблематики з історії читання, політичної, соціорелігійної та культурної історії ранньомодерної та модерної доби.

Тексти колективної праці згруповано у п'яти розділах за тематико-проблемним принципом. Відповідно, автори статей обговорюють мету і завдання державної експертизи (перший розділ), техніки ідентифікації видань без вихідних або із сфальшованими вихідними даними (другий розділ), досвід атрибуції різного типу стародруків, графічних та музичних творів (третій розділ), методики реконструкції складу окремих книгозбірень (четвертий розділ), врешті — подають кілька джерелознавчих студій про окремі текстові та музичні пам'ятки (п'ятий розділ). Видання супроводжується додатками: переліком літератури, потрібної для здійснення експертизи; словникам термінів; текстами нормативних документів щодо експертизи культурної спадщини.

Збірник розпочинає узагальнена стаття Галини Ковальчук про експертизу книжкових пам'яток у бібліотеках (с. 11–21). Тут ба-

гаторічна керівниця Інституту книгознавства НБУВ вичерпно представляє основні вимоги до здійснення експертизи, визначає її суть, ділиться інформацією, необхідною для експертів книжкових пам'яток. Зокрема, у статті наведено посилання на опубліковані методичні рекомендації, а також перераховано основні електронні ресурси, передусім пошукові бази даних та сайти із повнотекстовими копіями книжкових видань, де можна знайти базову інформацію про видання книги, на яку готується експертиза. Важливим достоїнством статті є чітко прописані вимоги до типової державної експертизи пам'яток, засновані на ретельному аналізі законодавчих актів та методичних рекомендацій. Як наголошує Авторка, експертиза книжкової пам'ятки є, по суті, різноплановим науковим дослідженням, починаючи від встановлення походження, видавця, технологій друку і завершуючи читацькою культурою загалом. Отже, і це ще одна теза статті, такі експертизи мають здійснювати досвідчені фахівці, причому з належним рівнем ерудованості.

Як відомо, будь-яка експертиза розпочинається із встановлення вихідних даних пам'ятки та її ідентифікації. Відтак, кілька наступних розділів видання присвячено атрибуції друків, графіки та музичних творів. Найскладнішими тут бувають випадки видавничих підробок, тобто контрафактів — друків із умисне неправдивою інформацією про час і місце появи, або ж книжок без вихідних даних. Саме їм присвячено статті другого, найбільшого за обсягом розділу видання. Його розпочинає стаття Галини Ковальчук (с. 25–48), де обговорюється термінологічний різнобій у позначенні книги, виданої або під іменем іншого автора чи іншої друкарні, або як піратська копія чи як частина іншого видання, дозволеного офіційною цензурою тощо. Звертаючись до відповідних публікацій, а також до конкретних прикладів видань від ранньомодерної доби до 1960-х — 1980-х рр., Авторка обґрунтовує використання термінів «псевдовидання», «псевдотип», а також співвідносить уживання понять «контрафакція» і «піратське видання». Окрему увагу, з наведенням конкретних прикладів, присвячено способам приховування справжнього авторства, видавничим підробкам, зумовленим політичними мотивами, а також «ідейним» псевдовиданням, зокрема т.зв. «рядженим книгам» XIX–XX ст.

Наступну статтю Наталії Бондар (с. 49–86) споряджено численними прикладами атрибуції контрафактних видань другої половини XVI — першої половини XVIII ст., що побачили світ у друкарнях Київської православної та унійної митрополій (передусім Львівського братства, віленської друкарні Мамоничів, Спиридона Соболя, Києво-Печерської лаври, Почаївського та Супрасльського монастирів). З одного боку, у статті проаналізовано практики виготовлення контрафактних видань, а з другого — вказано на низку помилок у бібліографічних описах та каталогах українських стародруків з фондів зібрань НБУВ. Вражає кількість встановлених Авторкою видавничих маніпуляцій, як-от: формування примірників нового видання шляхом долучення аркушів з попереднього накладу (в «Апостоли» Спиридона Соболя 1630-х рр. чи «Служебнику» 1604 р. друкарні Балабанів у Стрятині), або ж приєднання новодрукованих аркушів до передмови чи навіть кількох розділів до примірників раніше опублікованих видань. З-поміж наведених у статті прикладів варто згадати тексти молитовних чинів для ченців та ієреїв, що їх пізніше включили до «Требника» Петра Могили 1646 р., або тексти ектеній на 65 сторінках, що ними доповнювали київські «Служебники» 1639 і 1653 рр. Авторка обговорює і практики створення контрафактних видань, як-от: кількарізові перевидання київського «Синописа» після 1680 р. (їх свого часу аналізував Сергій Маслов), або львівського «Євангелія» 1704 р. з вихідними даними друку 1690 р. (що завважив ще Степан Голубев), або передрук у 1750-х рр. у Чернігові «Руна орошеного» Дмитрія Туптала з титульною сторінкою 1702 р., або численні передруки зі старими титульними сторінками могильовської друкарні Михайла Воцанки. Як пояснює Авторка, видавці вдавалися до фальшування (передусім «задавнення») вихідних даних або заради уникнення цензури, або з міркувань поточної політичної кон'юнктури. Варто додати, що в обговорених випадках контрафакції принагідно уточнюється атрибуція друків колекції НБУВ, запропонована в бібліографічних описах. Приміром, Наталія Бондар переконливо доводить неіснування окремого видання львівського «Октоїха» 1733 р.: за її спостереженням, книгознавці прийняли за окреме видання примірник 1700 р. з кількома вставними аркушами, що датуються 1733 роком. Аналогічна ситуація із київським виданням «Чину молебного» 1754 р., котрий, як по-

милково вважали, передруковувався кілька разів. При цьому, гадаю, дослідниця надто широко трактує поняття «контрафакція», відносячи до нього навіть помилки в бібліографічних описах, а також окремі збірники-конволюти, де групувалися фрагменти твору, виданого у різний час. Такі випадки, як і виявлені помилки у бібліографічних описах, Наталія Бондар позначає поняттям «вторинних контрафактів».

Досвід з виявлення контрафактів та атрибуції стародрукованих видань без вихідних даних розширюють дві наступні публікації. Зокрема, Ірина Ціборовська-Римарович пропонує практичні рекомендації за результатами власних досліджень продукції друкарень Бердичівського монастиря босих кармелітів та Луцького домініканського монастиря, що діяли, відповідно, в 1760–1844 та 1787–1836 роках. У її тексті (с. 87–111) передусім акцентується увага на аналізі художнього оздоблення (заставок, виливних прикрас тощо), що може стати надійним інструментом атрибуції. Натомість Наталія Заболотна у своїй статті (с. 111–126), спираючись на власний досвід вивчення стародруків Почаєва, Унева і Супрасля, доповнює практичні поради атрибуції видань без вихідних даних шляхом візуального порівняння шрифтів, гравійованих елементів художнього оздоблення, зіставлення філіграней паперу, підписів гравера, а також датованих записів. Ці поради проілюстровано аналізом як конкретних примірників літургійних видань, так і невеликих аркушевих друків з текстами грамот-послань ієрархів чи молитов.

Завершує розділ стаття Тетяни Антонюк (с. 127–154), де йдеться про видавничі фальсифікати української діаспори 1960-х — 1980-х рр. На їх позначення Авторка пропонує вживати термін «книжки-обманки», або ж «замасковані видання», тобто друки, що збігалися з вимогами радянської цензури, але містили заборонені тексти діячів ОУН–УПА чи націоналістичного підпілля. Описані в розвідці примірники з відділу зарубіжної україніки НБУВ ілюструють процес українського націєтворення, а конкретніше — одну з форм ідейної боротьби української діаспори з радянським тоталітарним режимом.

Третій розділ видання присвячено атрибуції книг, творів графіки та продукції акустичного звукозапису. Юлія Рудакова (с. 157–169) ділиться власним практичним досвідом атрибуції латинсько-

мовних стародруків, зокрема творів Филипа Меланхтона, у складі одного зі збірників НБУВ. У статті наголошується на бракові усталеної методики атрибуції фрагментів латинськомовних стародруків і обговорено різні стратегії їхньої ідентифікації: зіставлення складових тексту (зокрема підзаголовків, підписів у присвятах, колонтитулів і дозволів на друк), або ж порівняння друкарського матеріалу (шрифтів і художнього оздоблення). У схожий спосіб Олена Курганова розмірковує над казусами (с. 170–184), що постають при верифікації друкованих видань династії Етьєнів з колекції НБУВ. Складність роботи з цими пам'ятками полягає в ідентифікації конкретної особи видавця, адже імена різних членів цієї родини часто повторювалися. Натомість верифікація графічних творів, як заважено у наступній статті Гліба Юхимця та Ірини Цинковської (с. 185–193), потребує «глибокого іконографічного дослідження». Автори статті не пропонують власної методики, відсилаючи до мистецтвознавчих досліджень. З представленого ними обґрунтування атрибуції графічних портретів французького короля Людовіка XIII можна виснувати, що технологія дослідження полягає у зіставленні зображення із супутніми текстовими описами. Такий підхід, утім, приховує методологічну пастку, адже інтерпретація художнього образу залежить від суб'єктивного сприйняття реципієнта. Назва статті Олени Цибульської (с. 194–201) обіцяє інакший підхід до атрибуції грамофонних платівок доби акустичного звукозапису, тобто впродовж 1880-х — 1930-х рр. Проте спостереження тут обмежуються лише відомими матеріалами початку XX ст. (серед іншого, записами у виконанні Соломії Крушельницької та українських хорових колективів), а також тривіальною інформацією про особливості звукозапису т. зв. «акустичної ери».

Наступний розділ збірника присвячено особливостям атрибуції видань із давніх приватних і монастирських книгозбірень. Загальну методику їх ідентифікації покроково прописує у своїй статті Ірина Ціборовська-Римарович (с. 205–221). Читач отримає звідси докладну інструкцію для здійснення відповідних розшуків, перелік питань, що постануть при визначенні потенційних джерел дослідження, необхідну довідкову літературу та, врешті, практичні поради для роботи з реєстрами приватних і монастирських бібліотек XVII–XVIII ст. Заснована на досвіді багаторічних досліджень, ця публікація Ірини Ціборовської-Римарович може

вважатися без перебільшення вичерпним методичним керівництвом для тих, хто буде займатися реконструкціями давніх книжкових зібрань. Наступні дві статті розділу зосереджено на сюжетах, дотичних історії конкретних зібрань. Так, Тетяна Мяскова знайомить із провенієнціями на книжках із різних бібліотек, що нині належать зібранню НБУВ (зокрема, Острозького єзуїтського колегіуму та бібліотеки Йоахима та Адама Хрептовичів) (с. 222–240). Олена Заєць ідентифікує книжки митрополитів із зібрання Софійського монастиря (с. 241–260), перелічуючи відповідні примірники та публікуючи власницькі записи Петра Могили, Антонія Радивиловського, Варлаама Ясинського, Тимофія Щербацького, Рафаїла Заборовського та Самуїла Миславського. У статті також побіжно уточнюється біографія київського ювеліра початку XVIII ст. Єремії Білецького, а також обговорюються книжкові дарунки Сучавського митрополита Досифея Київському митрополитові Варлааму Ясинському.

Останній, п'ятий розділ праці містить три джерелознавчі публікації. Ольга Максимчук ретельно виявляє латинськомовні взірці емблематичних образів у текстах казань з «Огородка Марії Богородиці» Антонія Радивиловського (с. 263–285). Людмила Руденко стисло описує рукописи з творами відомих українських композиторів Дмитра Бортнянського, Степана Дегтярьова, Артемія Веделя та Степана Давидова, знайдені у колекції нотної бібліотеки Київської духовної академії (с. 286–298). Лариса Івченко та Оксана Шкурган розповідають про єдину повну рукописну копію музичного «Реквієму» Вацлава Ржевуського, виявлену у НБУВ (с. 299–312).

Підсумовуючи можна ствердити, що майже всі автори рецензованого видання сходяться на думці про потребу формування зведеної бази даних стародруків чи їхніх окремих елементів. Звісно, це важливо для атрибуції і виявлення контрафактів. Разом з тим праці, як видається, бракує контекстуальних порівнянь, зокрема зіставлення практик контрафакцій українських друкарень з аналогічним досвідом західних друкарів: про нього лише принагідно згадується в окремих випадках. Не зайвим став би й розгляд українських друкарських практик з перспективи загальніших політичних та культурних явищ. Утім, до контекстуальних аналогій можуть вдатися самі читачі, що фахово займаються вивченням

соціокультурної історії ранньомодерної та модерної доби. Адже представлені у виданні результати книгознавчих досліджень містять необхідну інформацію як для біографічних студій, так і для доповнення історії окремих інституцій чи релігійної культури загалом. Тож насамкінець з приємністю констатую, що книжка виконала задекларовану мету — поділитися досвідом атрибуції з книгознавцями та систематизувати потрібну інформацію для тих, хто буде займатися експертизою книжкових пам'яток. Для них рецензована праця стане справді помічною і завдяки методичним рекомендаціям, і при встановленні потенційного кола довідкової та спеціалізованої літератури.